

I. DİN HİZMETLERİ SEMPOZYUMU

(3-4 KASIM 2007)

CİLT 1

Diyaret İşleri Başkanlığı Yayınları: 763
İlmi Eserler: 124

•
I. Din Hizmetleri Sempozyumu

•
Editör: Dr. Mehmet BULUT

•
Grafik-Tasarım: Cevdet DOĞAN

•
Baskı: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi
Ostim Ömek Sanayi Sitesi 1. Cad. 358. Sk. No: 11 06370 Yenimahalle/ANKARA

•
Kasım 2008, ANKARA

•
2008-06-Y-0003-763

ISBN 978-975-19-4374-3 (tk. No)

978-975-19-4376-7 (1. c)

•
© Diyanet İşleri Başkanlığı

•
İletişim Adresi

Eskişehir Yolu 9. Km. Çankaya/ANKARA
Tel: 0312 295 72 94 – Faks: 0312 284 72 88
diniyayinlar@diyanet.gov.tr

Yaygın Din Eğitimi Hizmetlerinin Zihniyet Değişimindeki Rolü (Hutbe ve Vaazların Zihniyet Değişimine Etkileri Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme)

Prof. Dr. Niyazi USTA*

Konu başlığının icbariyetine binaen ilk önce zihniyet kavramı üzerinde durmamız gerekecektir.

Zihniyet, bizim genelde hayata nasıl baktığımızı ve ortaya çıktıkları zaman o andaki özel durumlara karşı, nasıl reaksiyonda bulunacağımızı belirleyen düşünce kalıbıdır. Bir ferde, gruba ya da topluma has olarak karakterize edilebilen bu düşünce kalıbı, davranış ve tutumları koşullandıran, gerçekliği algılamada ve ona göre tepki vermede etkili olan, realitenin bütün cephelerini içine alan bütünsel bir sistemdir. Günlük dilde bir düşünce halini, davranışlarda gözlemlenen örf ve âdetlerle otomatik olarak birleştirilmiş bir olayları görme biçimini ifade eden zihniyet, ferdin veya sosyal grubun düşüncesini sevk ve idare eder, kendi içinde bir dünya görüşünü taşır, çevredeki simgeler karşısında tutumlar üretir.¹ Kısacası zihniyet algı ve tutum örgütlenmesinin çatısını oluşturur.

Zihniyeti belirleyen değişkenleri, coğrafi şartlar, ekonomik şartlar, din, tarih, sosyal ilişki biçimleri ve siyasal yapı (hatta kişisel ya da toplumsal korkular, kaygılar, istekler ve hedefleri de dahil edebileceğimiz değişkenler) olarak sıralayabiliriz. Dünyayı, olay ve olguları anlamlandırma, tepki, tutum ve davranış geliştirmede zaman kazandırıcı, hayatı kolaylaştırıcı kognitif bir sistemdir. Önemli bir özelliği kendisini oluşturan şartları aşan, bir gerçeklik halini almakla, söz konusu şartlar ortadan kay-

* Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ Mucchielli, *Zihniyetler*, Çev. Ahmet Kotil, İletişim Yay., İstanbul 1991, s. 17-18.

bolsa dahi en azından belli bir süre mevcudiyetini koruyan bir hüviyettir. Dolayısıyla kendisini oluşturan şartlar ortadan kalktığı halde insanlar yine o zihniyete bağlı kalabilirler. O halde günümüz müslümanlarının gündelik hayatlarındaki en önemli problemlerinden birisi olarak karşımıza çıkan ve kısaca “değişen şartlara değişmeyen tepkiler verme” diye nitelenebilecek sosyal psikolojik çarpıklığın çözümünü bir yönüyle zihniyet değişiminde ya da değişmemesinde aramak gerekir.

Eğitimin en genel gayesinin bireylere yeni tutum ve davranışlar kazandırmak, mevcut tutumları sağlamlaştırmak ya da değiştirmek olduğu bilinir. Eğitimin bu hedefi göz önüne alınca Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hizmet alanlarından birisi olarak yaygın din eğitiminin amacının, bir yönüyle bireye yeni dinî tutum ve davranışlar kazandırma, talep edilen mevcut tutumları sağlamlaştırma ve istenilmeyenlerin ise değiştirilmesi olduğu açıktır. Bu nedenle yeni tutum ve davranışlar kazandırmayı, tutum ve davranışlarda meydana gelecek değişimleri, zihniyet değişiminin bir parçası olarak görmek gerekir. Buna göre zihniyet değişiminin başlangıcında; tutum ve davranışları değiştirme ve ihtiyaç duyulan yeni tutum ve davranışlara yönlendirme faaliyeti söz konusudur.

Zihniyet, sosyokültürel dünyamızın kognitif alanıyla ilgili olduğu gibi onun normatif ve maddi temelleriyle de etkileşim içindedir.² Her ne kadar zihniyet bilince ait bir durum olsa da toplumsal alt yapı ve üst yapı kurumlarıyla ilişki içinde olup, bu şartların etkilerine maruzdur. Bu şartlar içerisinde ayrı bir öneme sahip olan din, insanların önce ruh dünyasına sonra somut dünyalarına tesir ederek toplumsallaşan bir olgu olduğundan, zihniyet kavramıyla doğrudan ilişkilidir.³ Ancak bütüncül bir görüş açısıyla bakılınca zihniyeti herhangi bir nedene veya sadece dinî ya da mânevî değerlere indirgemek mümkün değildir. Zihniyetin değişmesini ise kendisini üreten şartlarda meydana gelecek eş zamanlı değişmelerde aramak gerekir. Tek başına çare olmakla birlikte dinî öğretilerin algı ve yorumlarını geliştirmeye, değiştirmeye yönelik fonksiyonundan dolayı din eğitiminin ayrıcalıklı rolü inkâr edilemez. Zihniyetin değişmesi için gerekli olan alt yapı unsurlarından en önemlisi hiç şüphe yok ki eğitim, araştırma ve geliştirme faaliyetleridir. Hadiselere baktığımız yere, duruşumuza göre görmemizin niteliğinin değiştiğini fark ederiz. Duruş yerimizi değiştirmek için belirli bir düzeyde yeteneğe ve enerjiye sahip olmak zorundayız.⁴ Bu noktada, değişim için yetenek, bu yönde bir motivasyon ve eğitim unsurlarına ihtiyaç vardır. Bu sürecin hızı bu üç unsurun birbirinin çarpım etkisiyle artacaktır. Eğitim bu noktada hem bir ön koşul hem de çarpım etkisini güçlendirecek yegâne unsurdur. Ancak bu ön koşulun etkinliği onun niteliğiyle doğru orantılıdır.

Hemen tekrar etmeliyim ki din; hiçbir konuda tek başına “mutlak problem çözücü” bir enstrüman olarak görülmemelidir. Herhangi bir toplumsal düzen, sistem onu

² Mustafa Aydın, “Zihniyet Sorunu”, *Tezkire*, Sayı: 11/12, Vadi Yay., Ankara, Aralık, 1997, s. 92.

³ Usta, *Ekonomi Ahlakı ve İnsan Kaynağı*, Aktif Yay., Erzurum, 2001, s. 15.

⁴ Usta, *a.g.e.*, s. 19.

oluşturan kurum ve yapıların ortaklaşa iş birliği ve işlevselliği ile değerlendirmeye tabiidir. Toplumsal yapıyı oluşturan diğer yapı ve unsurlardan biri ya da birkaçı problem çözmede yetersiz kalıyor, hatta çözümde ayak bağı oluyor ise, din, kendinden beklenenlere cevap veremez olur ve bunun sonucunda da din konusunda bir sürü birbirine girmiş başka meseleler ortaya çıkar. Nasıl ki bir zinciri oluşturan halkaların ekserisi mükemmel olsa bile, biri zayıf olunca zincirin gücünü o zayıf halkanın gücüne göre değerlendirmek gerekiyorsa, toplumsal yapılar da böyledir.

Din teolojik olarak ne kadar mükemmel olursa olsun onun fonksiyonlarına işti- rak eden unsurların durumu hesaba katılmalıdır. Bu sebeple din, diğer unsurların güçlü olmasını temin için onlar hakkında da sözü vardır ki, bu söz, zihniyetin oluşma- sında dinin diğer zihniyet oluşturu- kurucu unsurlarla ilişkisini ortaya çıkarmakta- dır.

Her şeye rağmen din fertleri içten kavrayıcı bir yapı ve olgu olduğu için güçlü bir saikleyici ve ilâve görev yüklenici -zamanında rasyonalitesinin olduğunu tahmin ede- bileceğimiz; ama bilâhure hurafe anlamsız inanç derekesine düşen davranış ya da uygulamalar bu kabilden- bir yapıdır.

Kısacası dinin ve onun öğretilerinin işlendiği din eğitiminin hem toplumsal yapı değişiminde hem de zihniyet değişiminde diğer demografik ve sosyal değişkenlerin eş zamanlı ve görelî etkilerinin toplam bağlamı içerisinde fonksiyonel olduğu yapılan deneysel araştırmalarla⁵ sabittir. Danışmanlığını yürüttüğümüz deneysel bir araştı- rmada hutbe ve vaazların zihniyet değişimine etkilerini kontrol grubu ve deney grubu olmak üzere iki grup cami üzerinde yapılan araştırma ile ölçüldü. Önce her iki grup cemaate örneğin, organ bağışına, doğum kontrolüne, kız-erkek arkadaşlığına, kadere vb. karşı tutumlar konusunda anket uygulandı. Daha sonra kontrol grubuna iki ay süre ile zikredilen konularla ilgili irşad faaliyetinde bulunuldu. Bu sürenin sonunda yeniden anket uygulandı ve söz konusu tutumlarda önemli değişiklikler gözlendi. Örneğin “doğum kontrolüne uymak yerinde bir davranıştır” şeklindeki önermemize katıldığını söyleyenlerin oranı yapılan irşad faaliyetinden sonra yükselirken daha önce kararsız olduklarını ya da katılmadıklarını söyleyenlerin oranı ise düşmüştür.⁶ Benzer değerlendirmeler diğer konulardaki tutumlar için de söz konusudur.

Bireyin miras olarak devraldığı; yani hazır bulduğu ya da kendi kişisel psikolojik yapılanmasının pekiştirdiği tutumlarını değiştirmeye kalkıştığımızda güçlü bir dirençle karşılaşılması tabiidir. Ancak değiştirilmesi de gerekiyor ise nasıl bir yol takip edilme- lidir? Sorusuna çeşitli ampirik cevaplar verilebilir. Bunlardan biri, değişimin değiştir- me çabasındaki kaynağa olan güvenirlilikle yakından alakalıdır.

Gerek teorik bilgilerden gerekse alan araştırmalarına dayanarak, din eğitiminin

⁵ İbrahim Özler, *Camilerin Zihniyet Değişimindeki Yeri (Erzurum Örneği)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2007.

⁶ Geniş bilgi için bk. Özler, a.g.e., s. 76 vd.

zihniyet değişiminde rolü çok rahatlıkla ortaya konulacak bir durumdur. Ancak eğitimin etkinliğini artırma bu konuda proje ve projeksiyonlar geliştirme konumunda ve isteğinde bulunan insanların göz önünde bulundurulması gereken asıl önemli nokta söz konusu değişimin demografik ve diğer sosyal değişkenlerle olan ilişkisidir. En basitinden bizim araştırmamızda öğrenim durumu yükseldikçe dinlenen vaaz ve hutbelerin düşünce ve tutumlar üzerinde daha etkili olduğu, öğrenim düzeyine bağlı olarak zihniyet değişiminde büyük farklılıkların meydana geldiği görülmektedir.⁷ Benzer bir biçimde zihniyet değişimi ile meslek, ekonomik durum gibi değişkenler arasında korelasyonlar bulunmuştur. Bu veriler bizi; din ya da din eğitiminin böyle bir süreçte tek başına başarılı olmayacağını diğer yapıların yardım etmediği bir sosyal ortamda onların başarılı olma şansının nisbi olduğu sonucuna götürmektedir. Dolayısıyla diğer değişkenleri görmezden gelen bir din eğitiminin tek başına koşulduğu problem çözüme yorgun düşebileceği hatta teknik anlamda yalama olacağı açıktır. Örneğin, hırsızlık hemen bütün dinlerde ve toplumlarda hoş karşılanmayan, ahlâkî bir problemdir. Ancak o mânevî olduğu kadar maddi bir problem olarak da karşımıza çıkmaktadır. Çok büyük ekonomik sıkıntı içerisinde çoluğu çocuğu açlık ve sefalet düşmüş işsiz bir babanın hırsızlık yapmasını, diğer insanların malına zarar vermesini onun ekonomik düzeyini iyileştirmediğiniz sürece hangi mânevî tembihle ve ne kadar önleyebilirsiniz?

Gündelik gözlemlerimiz genelde hutbe ve vaazların hazırlanırken bu gerçeği çokta fazla dikkate almadığı, çoğu sosyal ve ekonomik değişkenlerle ilgili olan problemlerin dahi sanki sırf mânevî alanla ilişkili problemler olarak algılandığını göstermektedir. Zira hutbe ve vaazlar böyle bir algıyı yansıtan mânevî tembihlerle doludur. Herhangi bir problemi sırf mânevî bir problem olarak görmek o problemin sözlü yollardan halledilebileceğine inanmak demektir. “Sanki bir düşünceler sistemini evrenin geri kalanı ile bağlantılı değilmiş, bu nedenle de bu sistemi bozmak ya da değiştirmek için ‘bir formülü’ (nasihat, tembih, ceza ile korkutma vs.) belli bir biçimde dile getirmek yeterli olurmuş gibi düşünülmektedir. Bunun ilkel insanın fiziksel çevre nesnelere uyguladığı inançları ve yöntemleri düşünsel konulara da uygulama yöntemi gibi bir yöntem olduğuna benzediğini düşünüyoruz. Din eğitimiz üstü örtülü bir biçimde, insanların anlayış ve huylarının uygun kimi sözlerle değiştirilebileceğini kabul ediyor gözükmektedir. Oysa bir halkın düşünce sistemi belirli bir güçler dizgesi oluşturur; bu dizge yalınkat uyarlamalarla ne bozulabilir ne de yeni bir düzene sokulabilir. Bir toplumsal düşünce ve uygulama onu ortaya çıkaran koşullar aynı kaldıkça değişmez.”⁸ En azından herhangi bir konudaki tutum, çeşitli değişkenlerin etkisi altındaki psikolojik bir yapılanmanın ürünüdür. Hatta çoğu zaman kendisini ortaya çıkaran değişkenler tamamen ortadan kalksa bile o varlığını koruyabilir. Tutumların bu özelliğini dikkate

⁷ Özler, a.g.e., s. 94.

⁸ Emile Durkheim, *İntihar, Toplumbilimsel Bir İnceleme*, Çev. Özer Ozankaya, İmge Kitabevi, Ankara 1992, s. 404.

almayan eğitim öğretim faaliyetlerinin başarı şansı ne olabilir?

Hutbe ve vaaz hazırlamak, onları etkili kılmak sadece güzel, mânalı ve dokunaklı sözleri ardı ardına sırlamak olmamalı; sosyal psikolojinin, sosyolojinin verileri, dinleyicilerin demografik, sosyo-kültürel, ekonomik hususiyetleri, ilgi, istek ve ihtiyaçları göz önünde bulundurulmalıdır.

Davranış, organizmanın uyarıcıya karşı verdiği tepkidir. Bu tepki uyarıcının algılanması işleminin sonucudur. Algı ise, duyu verilerini örgütleyip yorumlayarak çevre-
nizdeki nesne ve olaylara anlam verme sürecidir. Bu süreç alıcının; yani insanın nesne ve olayların özelliklerine göre farklı duyu verileri üretir. Bu özellikler ve bizim daha önceki yaşantımız, deneyimlerimiz ve de irili ufaklı başka değişkenlerin etkisiyle algılama şekillendirilmiş olur. Örneğin, herhangi bir âyet ya da hadisin içeriği dinleyicilerin her birinde farklı farklı anlamlar ve algılar üretebilecektir. Öyleyse bu süreci göz önüne almayan herhangi bir din eğitimi faaliyetinin davranış geliştirme/değiştirme başarısı tesadüfe bırakılmış olur.

Hatta dinin toplumsal işlevselliğini artırabilmek için ahlâkî bir davranışın herhangi bir ibadetten daha az değerli olmadığını ya da daha değerli olduğunu söyleyen bir kelâmî-fikhî anlayıştan hareket edilmesi zorunluluğu kanaatindeyim.

Hutbe ve vaazlarla ilgi gözlemediğimiz diğer bir problem de şudur: Cami vb. din eğitimi fonksiyonu icra eden yerlerde hukuki vb. alanlarla ilgili âyet ya da dinî deliller aktarılırken geniş, derinlemesine tafsilatlı bilgiler verilmektedir. Oysa özellikle Kur'an'ın ve sünnetin bütünlüğü içerisinde değerlendirilmediği zaman yanlış anlaşılmalara, dâhası Kur'an'ın ve sünnetin isteğine tamamen muhalif tutumlara neden olacak deliller kelâmî boyutları bir tarafa bırakılarak yalın ve kuru bir şekilde verilmektedir. Yine bu konularda yanlış anlaşılmaya müsait birçok kıssa, hikâye ve darbi-meselin nasıl anlaşılacağı düşünülmeden, günü kurtarmak amacıyla aktarıldığına şahit olunabilmektedir.

Cemiyetimizde uzun asırlar içinde yerleşen, örf ve adetten kaynaklanan birtakım düşüncelerin İslâmî anlayıştan geldiğini söylemek yanlış⁹ olmakla birlikte, dikkatsizlik nedeniyle dinin aslında olmayan birçok yanlış inanç ve tutumların da insanların zihinlerinde sanki onlar da dindenmiş gibi yer etmesidir. Çoğu kez aktarılan dinî bir bilginin gündelik hayatta işe yararlılığını sağlayacak dönüştürmelerin yapılamadığı müşahade edilir. Örneğin medeni olunmasını hedeflediğini anladığımız herhangi bir âyet ya da hadisin güncelliğe dönüştürülemeden kuru bir bilgi olarak kaldığına tanık oluruz. Bu konuda istenilen anlamda bir zihniyet ya da tutum geliştirmeye yönelik bir plânın olmaması nedeniyle istenmeyen sonuçlara ulaşılması kaçınılmaz olmaktadır. Neticede niyet edilmemiş sonuçlara mahal vermeyecek sağlıklı bir din eğitimi politikasının eksikliği ve hazırlanması gereği aşîkârdır.¹⁰

⁹ Halis Ayhan, *Eğitime Giriş*, Damla Yay., İstanbul, 1986, s. 70.

¹⁰ Niyazi Usta, "Unutulan Dindarlık Değerlerimiz", *Ekev Akademi Dergisi*, yıl: 9, Sayı: 25, Güz, 2005, s. 5.

Dini bir tüketim maddesi olarak alırsak -ki, teknik olarak da böyledir- o zaman cami dinin tüketicilerinin iştahını artırmak zorundadır. Onların iştahını artırmak bir yönüyle bu zikredilen noktalara dikkat etmekle, bir plân ve program, bir din eğitimi politikası geliştirmekle mümkün olabilir. Hazırlanan hutbe ve vaazlarda pedagojik veriler göz önünde bulundurulmalıdır. Bununla birlikte halk katında hutbe ve vaazların en büyük eksikliği, güncel olmaması; basit, kalıplaşmış, ihtiyaç duyulmayan konularla ilgili olmalarıdır.¹¹ Dolayısıyla bu beklentilerin göz önüne alınması hutbe ve vaazların etkinliğini artırmak için önemlidir. Ayrıca günümüzde yaşanan hızlı sosyal değişim nedeniyle bilgi ve herhangi bir konuda verilmiş hükümler çok çabuk geçersiz kalabilmektedir. Bundan ötürü hutbe ve vaazlar direk bilgi vermekten çok, olay ve olgular karşısında her zaman kullanılacak dinamizmde, değişime ve sürekli yenilenmeye açık bir bakış açısı vermeye yönelik olmalıdır. Aksi takdirde bugün için yerleştirdiğiniz bir tutum-davranış yarın için size problem olarak dönebilir.

Hatırı sayılır bir problem de halk dindarlığının önemli bir kısmına mesafeli yaklaşım beklenirken çeşitli sebeplerle toplumun, olaylar karşısındaki duygusal davranışı ile mücadele edememe, rasyonel düşünce tarzının yer etmemesi, töre, örf ve âdetlere bağlılıkların gücü karşısında ne yapacağını bilememe, din bilgisinden emin olmama ve benzeri nedenlerle hem camilerdeki cemaat ve hem de onları aydınlatması beklenen görevlilerin bu durumdan kurtulamamasıdır.¹² Diyanet İşleri Başkanlığı'nın gerek mânevî ve tüzel kişiliğini kullanarak gerekse yaygın teşkilât ağı ile yaygın din eğitimi alanındaki söz konusu problemlerin uzun vadede üstesinden gelebileceği kanaatindeyim. Bunun nasıl realize edilebileceği noktasında cevap, hususi bir etüdü gerektirir. Örneğin bölge farklılıklarına dayalı olarak bir yıllık bir faaliyet ve eğitim müfredatı hazırlanabilir. Cemaati eğitilebilir, davranış kazandırılabilir bir kitle olarak değerlendirme, işin başlangıç noktasını oluşturacaktır.

¹¹ Geniş bilgi için bk. Ramazan Buyrukçu, *Din Görevlisinin Mesleğini Temsil Etme Gücü* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1991.

¹² Geniş bilgi için bkz. Mustafa Arslan, "Din Görevlilerinin Tutumlarında Halk İnançları Unsurları: Uygulamalı Bir Araştırma", *Tabula Rasa*, Yıl; 4, Sayı: 10, Ocak-Nisan, 2004, s. 183-202.